

ГОНЧАРЕНКО А.В.

ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРОГРАМИ ВРЕГУЛЮВАННЯ СХІДНОГО ПИТАННЯ (БЕРЕЗЕНЬ-КВІТЕНЬ 1876 р.): НА ОСНОВІ ДОКУМЕНТІВ АРХІВУ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

На основі аналізу документальних джерел автор зробив спробу прослідкувати процес формування напрямків російської дипломатії щодо вирішення Східного питання навесні 1876 р.

Проблеми, пов'язані з дослідженням зовнішньої політики Росії у Східному питанні в 70-80-х роках XIX ст., протягом багатьох років викликали увагу вчених різних країн. Посиленню цікавості та інтенсифікації досліджень у цьому напрямку в останні роки сприяв 130-річний ювілей російсько-турецької війни 1877-1878 рр. та визволення балканських народів від османського панування. У науковий обіг було уведено значну кількість архівних матеріалів, що розкривають політику великих держав. Поряд з цим майже всі фундаментальні роботи західних істориків та дослідників, що вивчали дипломатичну історію 70-80-х років XIX ст. ґрунтуються на використанні документальних джерел з британських, австрійських, німецьких і французьких архівів. На недостатнє дослідження російських документальних джерел ще в 1941 р. наголошував американський історик Дж. Рапп, який у передмові до своєї монографії зазначав, що *“остаточне вирішення всіх спірних питань”*, що торкаються історії Східного питання необхідно шукати в московських архівах [7]. Однак багаті колекції російських архівів ще недостатньо досліджені, що дозволяє продовжувати розробку багатьох аспектів цієї міжнародної проблеми, політики Росії та інших провідних європейських країн на Балканах та Близькому Сході в 70-80 роках XIX ст.

Тому ми на основі аналізу документів Архіву зовнішньої політики Російської імперії (АЗПІ) Історико-документального департаменту МЗС Російської Федерації ставимо за мету дослідити формування російської програми врегулювання Східної кризи навесні 1876 р.

У липні 1875 р. у Боснії та Герцеговині почалось антитурецьке повстання, яке викликало початок Східної кризи 1875-1878 рр. - одного з великих міжнародних конфліктів другої половини XIX ст. Повстанці вимагали зрівняння в правах мусульман і християн, проведення реформ, які б передбачали надання Боснії та Герцеговині адміністративної автономії [5, с.278].

Неефективність ноти австро-угорського міністра закордонних справ Д. Андраші від 30 грудня 1875 р., продовження Східної кризи 70-х років XIX ст. і, внаслідок цього, ускладнення ситуації в Близькосхідно-Балканському регіоні навесні 1876 р. - усе це змушувало російське зовнішньополітичне керівництво розробляти нові дієві засоби, спрямовані на врегулювання чергового загострення Східного питання, а також на попередження можливого сербсько-чорногорсько-турецького військового конфлікту, загроза якого ставала все більш неминучою.

В цей час Міністерство закордонних справ Російської імперії очолював князь Олександр Михайлович Горчаков (1798–1883 рр.) - нащадок стародавнього аристократичного роду, який відрізнявся з поміж усього російського керівництва своєю незалежною позицією в багатьох питаннях, розумінням стратегічних цілей європейських країн, а також блискучим передбаченням тактичних ходів своїх західних колег. О.М.Горчаков, який більше 25 років керував російським зовнішньополітичним

відомством, а з 1867 до 1882 рр. обіймав посаду канцлера, був прибічником нового зовнішньополітичного курсу, який повинен був відповідати державним інтересам країни. Його помірковані ліберальні погляди перетиналися з відданістю самодержавству та монархічним ідеалам. Крім того, О.М.Горчаков бачив головне завдання російської дипломатії у підпорядкуванні зовнішньої політики цілям внутрішньої перебудови та визнавав лише дипломатичні засоби вирішення міжнародних конфліктів [3, с.89].

Крім О.М.Горчакова значну роль у формуванні зовнішньої політики Росії на Балканах відігравали його прибічники - керуючий МЗС Російської імперії барон О.Г.Жоміні, а також російський посол в Австро-Угорській імперії Є.П.Новиков. Усі вони належали до угруповання в російській правлячих колах, яке виступало за обережну та помірковану балканську політику, оскільки будь-які необмірковані та не виважені дії могли мати дуже небезпечні наслідки для Російської держави не лише на Балканах та Близькому Сході, але й могли призвести до нової міжнародної ізоляції.

Після невдачі плану Д.Андраші російський уряд приходив до розуміння того, що жодним можливим та найбільш ефективним засобом вирішення Східної кризи 70-х років XIX ст. є надання широкої автономії Боснії та Герцеговині. Цю думку сформулював О.М.Горчаков у дипломатичній переписці ще в кінці березня 1876 р. Пропозицію канцлера підтримав цар Олександр II, який зазначив, що можна знову ставити питання про надання національної автономії повсталим провінціям.

6-7 квітня 1876 р. у Суторині герцеговинські повстанці передали меморандум з своїми вимогами до турецької адміністрації наміснику Далмації австро-угорському генералу Г.Родичу. Цей документ має дуже важливе значення для розгляду позиції Росії у боснійсько-герцеговинській проблемі, оскільки на основі саме цих вимог було розроблено російську програму врегулювання ситуації у Південно-Східній Європі. Крім того, саме цей меморандум канцлер О.М.Горчаков використав під час розробки проекту надання автономії Боснії та Герцеговині. Повстанці вимагали:

- 1) передачі селянам-християнам третини усієї землі з правом власності;
- 2) виведення турецьких військ з Герцеговини та залишення гарнізонів у шести містах - Мостарі, Столанці, Требіньї, Нікшичі, Плевлі і Фочі;
- 3) надання християнам засобів для відбудови зруйнованих будинків та церков, продуктів не менше, ніж на один рік, земельних знарядь, звільнення від сплати податків на три роки з моменту повернення;
- 4) дозволу на носіння християнами зброї до тих пір, поки не буде здійснено обіцяні реформи;
- 5) ведення адміністративного управління у відповідності з нотою Андраші та поширення його на райони Боснії та Герцеговини;
- 6) здійснення контролю за коштами, які Порта надає на потреби Боснії та Герцеговини з боку європейської комісії;
- 7) призначення австрійського та російського представників для спостереження за проведенням обіцяних реформ [4, с.43-46]. Аналогічні пропозиції містилися й у меморандумі боснійських повстанців, який також було передано наміснику Далмації.

Поновлення боснійсько-герцеговинського повстання та активізація збройних приготувань Османської імперії до військового виступу проти Черногорського князівства - усе це змушувало російських дипломатів конструктивно обговорювати всі можливі варіанти виходу зі складного становища на Балканах. Одним з найбільш реальних кроків у цьому напрямку вважалась конференція міністрів закордонних справ Австро-Угорщини, Німеччини та Росії. Підсумком тривалих обговорень у російському міністерстві закордонних справ стала "*Записка*", що містила основні положення

напрямку дій зовнішньополітичного відомства Росії [1, арк.18-26]. Саме в цьому документі простежується тенденція розвитку поглядів керівництва російського дипломатичного корпусу на можливі шляхи вирішення Східного питання.

Необхідно підкреслити, що незмінною залишалась зовнішньополітична доктрина О.М.Горчакова - вирішення всіх питань у межах *“Союзу трьох імператорів”*. Крім того, як і раніше в Санкт-Петербурзі вважали, що треба зберегти територіальну цілісність Оттоманської держави.

У російському міністерстві закордонних справ розглядали два можливих варіанти розвитку подій:

1) умиротворення та засоби його досягнення;

2) позиція російської дипломатії у випадку поглиблення кризи. Що стосується першого варіанту, то керівництво зовнішньополітичного відомства вважало, що умиротворення неможливе без серйозних гарантій. *“Без цих гарантій, - відзначалося в документі, - нам доведеться або побачити, як повстанці відмовляться скласти зброю, або відправити їх на бійню з переконанням у нових вибухах”*. Російські урядовці також були переконані в тому, що *“єдиним реальним підґрунтям для таких гарантій мають бути умови, сформульовані інсургентами”* [1, арк.19].

У *“Записці”* також розглядалися три можливі комбінації щодо статусу Боснії та Герцеговини:

1) автономія цих земель;

2) їх приєднання відповідно до Сербського та Чорногорського князівств;

3) формування автономних нахій чи громад, аналогічних створеним Омер-пашою в 1868 р. (місцеве самоврядування).

Крім цього підкреслювалось, що для того, щоб будь-яка з цих комбінацій стала найбільш прийнятною для досягнення бажаного результату та перетворення в життя прийнятих рішень, необхідний європейський тиск [1, арк.19-20зв].

Що стосується загрози можливого приєднання Сербії та Чорногорії до боснійсько-герцеговинського повстання, необхідно, як відзначалось у записці, спрямувати всі дії на дотримання абсолютного неутручання великих держав, втручання може бути лише колективним. Принцип неутручання був прийнятий раніше, але до цього часу він зберігався в таємниці. В нових умовах ставилось завдання визначити це неутручання таким чином, щоб воно опосередковано не сприяло тій чи іншій з двох сторін. Також підкреслювалось, що *“честь та зацікавленість Європи вимагає, щоб нейтралітет не набув такого характеру, котрий торкнувся б почуттів справедливості, гуманності та християнського милосердя по відношенню до більш слабких”* [1, арк.23].

Питання колективного втручання було не менш актуальним, оскільки провідні європейські країни не повинні були тільки спостерігати за подальшим ускладненням ситуації у північно-західних володіннях султана. Російські дипломати ще не повністю розробили план колективного втручання, але вони зробили деякі нотатки з цього приводу та схилились до того, щоб обговорити їх зі своїми західними колегами.

Важливою є заключна частина *“Записки”* зовнішньополітичного відомства Росії, у якій підкреслюється, що якщо Стамбул не зможе *“забезпечити безпеку та сприятливий розвиток”* для християн, і якщо *“Порта повинна впасти під тягарем своїх власних помилок”*, - тоді завдання російської дипломатії, - *“сприяти та допомагати вільному розвитку християнських національностей на шляху до політичної незалежності - кожна в своїх географічних межах та у відповідності з своїми природними властивостями”* [1, арк.25].

Отже, в цьому документі російськими дипломатами вперше з початку Східної кризи 70-х років XIX ст. були розглянуті умови можливого надання балканським народам не лише автономії, але й у перспективі - незалежності.

О.М.Горчаков, розглядаючи різні варіанти врегулювання чергового загострення Східного питання, доручив скласти вичерпне викладення можливих дій російського зовнішньополітичного відомства послу Росії в Османській імперії графу Миколі Павловичу Ігнат'єву (1864-1877 рр.), можливо, одному з найкращих дипломатів того часу.

У цей період генерал М.П.Ігнат'єв надавав велике значення офіційному проголошенню принципу невтручання, яке, на його думку, не виключало енергійних дипломатичних кроків та навіть, у необхідному випадку, тиску на турецьке керівництво. М.П.Ігнат'єв запропонував скликати європейську конференцію зі Східного питання [8, с.249]. Він не виключав, що ідею конференції негативно зустрине султанський уряд, тому підготував проект ультиматуму. Конкретні пропозиції російського дипломата були логічним продовженням розвитку його ідей, що виникли ще восени 1875 р. Один із шляхів вирішення боснійсько-герцеговинської проблеми граф М.П.Ігнат'єв бачив у перетворенні цих провінцій на автономні князівства під владою чорногорського князя Миколи. В цьому його підтримував російський консул у Дубровнику О.С.Іонін, який вважав, що політичну незалежність Боснії та Герцеговини неможливо буде здійснити та пропонував приєднати їх до Чорногорії. Інший варіант, на думку посла, міг полягати в поступці Чорногорському князівству гірської частини герцеговинських земель і наданні широких автономних прав тим частинам Боснії та Герцеговини, що залишаються в складі султанської держави. Крім цього, М.П.Ігнат'єв вважав обов'язковим здійснення проголошених у грудні 1875 р. реформ по всій території Оттоманської імперії.

Але у Санкт-Петербурзі пропозиції М.П.Ігнат'єва розцінили як дуже радикальні та під керівництвом О.М.Горчакова почали розробку проекту вирішення Східного питання, котрий треба було обговорити під час Берлінської зустрічі імператорів (травень 1876 р. - А.Г.). Слід відзначити, що текст цього дуже важливого документу опублікував у своїй роботі в якості додатку американський історик Д.Харріс [6, с.447-450]. Учений знайшов копію цього документу в Державному Віденському архіві.

Крім цього, існує "*Записка Міністерства закордонних справ*", що потім лягла в основу розроблених російським канцлером пропозицій для зустрічі в Берліні [2, арк.157-169зв]. Текст опублікованого проекту та записки в багатьох своїх положеннях співпадають. Але цей документ, що був складений у кінці квітня 1876 р., містив більше подробиць та детальніше викладав деякі пункти.

У проекті та записці відзначалось, що справа умиротворіння на Балканах вступила в нову фазу. Головне питання, поставлене повстанцями, полягало в необхідності гарантій проведення турецьким урядом реформ. Підкреслювалось, що керівники повстання розчарувалися у пропозиціях австро-угорського міністра, котрі передбачали лише моральні гарантії та вимагають ефективного контролю і матеріальних гарантій держав [2, арк.157; 6, с.447].

Основні висновки О.М.Горчакова, що містилися в цьому документі, були наступними: у будь-якому випадку обговорити вимоги ватажків повстання; необхідно домогтись від Стамбула припинення військового протистояння та почати переговори з представниками Герцеговини; більшість пропозицій повстанців треба включити до домовленості, котра б задовольнила обидві сторони; головне - не поширити реформи, а гарантувати їх здійснення; зміст питання та одночасно головна проблема в контролі та гарантіях ззовні, що потребують боснійці та відкидає султан [2, арк.163зв-164].

Російські дипломати розглядали різні варіанти здійснення контролю за проведенням перетворень. Відзначалось, що в даній ситуації це могло б проходити за схемою: консули (спостерігачі на місцях) - посольства (дружні рекомендації посольств османським урядовцям). Але така система вже практикувалась та не принесла реальних результатів. У записці та проекті канцлера підкреслювалась думка про необхідність посилення контролю з боку консульської чи міжнародної комісії, при цьому перевага надавалась останній. Одночасно відзначалось, “*що будь-яке прийняте рішення можна доповнити санкцією єдності та можливістю тиску на Порту*” [2, арк.168-169; 6, с.449-450].

Отже, навесні 1876 р. найважливішим завданням зовнішньополітичного відомства Росії була розробка плану вирішення Східного питання. Санкт-Петербург надавав велике значення можливому дипломатичному тиску на Османську імперію з боку провідних європейських держав. У цей період канцлер О.М.Горчаков вперше поставив питання про надання Боснії та Герцеговині національної автономії на кшталт Сербії та Чорногорії, а в перспективі - незалежності балканським народам. Крім того, під керівництвом російського канцлера було розроблено проект надання автономії Боснії та Герцеговині, який передбачав проведення реформ у північно-західних провінціях султана на основі вимог боснійських і герцеговинських повстанців. Крім цього, російський план також передбачав контроль за перетвореннями з боку міжнародної або консульської комісії. Проте лише підтримка російського проекту вирішення Східного питання австро-угорськими, британськими та німецькими дипломатами могла забезпечити його реалізацію. Дослідженню подальших зовнішньополітичних кроків керівництва Росії, спрямованих на врегулювання Східної кризи 70-х років XIX ст., будуть присвячені наступні розвідки автора.

1. Архив внешней политики Российской империи (далі - АВПРИ), ф.Канцелярия. 1876, д.86, лл.18-26.
2. АВПРИ, ф.Канцелярия. 1876, д.86, лл.157-169об.
3. История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза) / [отв. ред. В.М.Хевролина]. - М.: Международные отношения, 1999. - 384 с.
4. Устанак у Босни од 1875 до 1878 год: Грађа за новију српску историју рата за ослобођење. - Нови-Сад: Српска матица, 1884. - 254 с.
5. Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII - 70-е гг. XIX в. / [отв. ред. И.С.Достян]. - М.: Наука, 1986. - 432 с.
6. Harris D. Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878. The first year. - L.: H.Milford, 1936. - 459 p.
7. Rupp G.H. A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876-1878 / Rupp G.H. - Cambridge: Harvard University press; L.: H.Milford; Oxford: University press, 1941. - 599 p.
8. Sumner B.H. Russia and the Balkans. 1870-1880 / Sumner B.H. - Oxford: Clarendon press, 1937. - 724 p.

Гончаренко А.В. Формирование российской программы урегулирования Восточного вопроса (март-апрель 1876 г.): на основе документов Архива внешней политики Российской империи.

На основе анализа документальных источников автор предпринял попытку проследить процесс формирования направлений российской дипломатии касательно решения Восточного вопроса весной 1876 г.

Honcharenko A.V. Formation of the Russian program for settling “the Eastern question“ (March-April 1876): on the basis of the documents from the Archive of the foreign policy of Russian Empire.

After analyzing the documentary sources the author makes an attempt of tracing the process of forming the streams of Russian diplomacy concerning settling “The Eastern question” in the spring of 1876.